

Katarzyna Tybińska, Piotr Stypiński

Szkoła Główna Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie

OCENA REALIZACJI PROGRAMU ROLNOŚRODOWISKOWEGO W LATACH 2004–2006 i 2007–2013 W POWIECIE ŁOWICKIM

Streszczenie

Program rolnośrodowiskowy jako instrument Wspólnej Polityki Rolnej (WPR) stanowi element ochrony naturalnego środowiska obszarów wiejskich. Wdrażanie programu RŚ jest obowiązkowe dla wszystkich państw członkowskich Unii Europejskiej. Program realizowany był poprzez Program Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) na lata 2004–2006 i 2007–2013.

Niniejsza praca stanowi próbę oceny realizacji programu rolnośrodowiskowego w powiecie łowickim w ujęciu aspektów prawnych, środowiskowych, ekonomicznych i przestrzennych. Badania przeprowadzone na podstawie danych ARiMR oddziału regionalnego w Łowiczu, opinii doradców rolnośrodowiskowych oraz analizy dokumentów strategicznych i planistycznych wykazały, że zadania programu rolnośrodowiskowego w powiecie łowickim nie są realizowane w zadawalającym stopniu. W latach 2004–2006 program rolnośrodowiskowy realizowany był na 1,1% powierzchni użytków rolnych, natomiast w latach 2007–2013 udział ten wynosił 1,0% UR powiatu łowickiego.

Słowa kluczowe: program rolnośrodowiskowy, obszary wiejskie, ochrona środowiska, powiat łowicki

Wstęp

Obowiązkowym działaniem wszystkich państw członkowskich Unii Europejskiej jest prowadzenie działań na rzecz ochrony środowiska naturalnego obszarów wiejskich. Realizacja celów Wspólnej Polityki rolnej (WPR) oparta jest na zachowaniu różnorodności biologicznej, zmniejszeniu wpływu negatywnych technik rolniczych oraz podnoszeniu świadomości ekologicznej społeczności wiejskiej. Program rolnośrodowiskowy stanowi działanie wykraczające poza zwykłą dobrą praktykę rolniczą i zobowiązuje rolników do dbania o wartości przyrody i traktowanie ich jako dobro wspólne i ograniczone [Liro 2002]. Zmiana sposobu postrzegania terenów rolniczych podnosi rangę programów ze względu na duże szanse rozwojowe, ochronę bioróżnorodności, gospodarowanie zasobami krajobrazowymi oraz kształtowanie przestrzeni zgodnie z zasadami ochrony środowiska i zrównoważonego rozwoju [Gotkiewicz i in. 2009]. Jak podaje Koreleski [2009] system kreowania terenów wiejskich jest związany z ochroną i kształtowaniem terenów rolniczych, które z punktu widzenia zagospodarowania stanowią system przestrzenno- funkcjonalny danego regionu. Zrównoważone użytkowanie krajo- brazu powinno zatem opierać się na kompleksowych działaniach wszystkich elementów danego systemu w tym wdrażaniu działań mających na celu przy-

wrócenie naturalnych stanów przyrody, a także przeciwdziałaniu degradacji i procesom szkodliwym dla środowiska. Powyższe założenia realizowane były za pomocą programu rolnośrodowiskowego na lata 2004–2006, 2007–2013 poprzez zestaw ściśle sprecyzowanych wymogów opracowanych dla poszczególnych pakietów rolnośrodowiskowych.

Tabela 1. Pakiety rolnośrodowiskowe w latach 2004–2006, 2007–2013 [MRiRW 2002, 2013]

Program rolnośrodowiskowy 2004-2006	Program Rolnośrodowiskowy 2007-2013
1. Rolnictwo zrównoważone (kod: S01)	1. Rolnictwo zrównoważone
2. Rolnictwo ekologiczne (kod: S02)	2. Rolnictwo ekologiczne
3. Utrzymanie łąk ekstensywnych (kod: P01)	3. Ekstensywne trwałe użytki zielone
4. Utrzymanie pastwisk ekstensywnych (kod: P02)	4. Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych poza obszarami Natura 2000
5. Ochrona gleb i wód (kod: K01)	5. Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych na obszarach Natura 2000
6. Strefy buforowe (kod: K01)	6. Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych roślin w rolnictwie
7. Zachowanie lokalnych ras zwierząt gospodarskich (kod: G01)	7. Zachowanie zagrożonych zasobów genetycznych zwierząt w rolnictwie
-	8. Ochrona gleb i wód
-	9. Strefy buforowe

Program rolnośrodowiskowy wdrażany był za pomocą Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich (PROW) na lata 2004–2006, 2007–2013. PROW stanowił dokument operacyjny określający szczegółowo cele, priorytety i zasady finansowania działań z zakresu obszarów wiejskich w Polsce. Założenia programu rolnośrodowiskowego oparte zostały o indywidualne potrzeby polskich warunków społeczno–środowiskowych i stanowią ważny element integracji gospodarowania na terenach rolniczych z ochroną terenów naturalnych. Uczestnictwo w programie rolnośrodowiskowym było całkowicie dobrowolne. Rolnicy zobowiązani programem deklarowali swoje uczestnictwo na minimum 5 lat od momentu otrzymania decyzji potwierdzającej z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa (ARiMR) [Feledyn–Szewczyk 2006].

Niniejsza praca miała na celu przeprowadzenie oceny realizacji programu rolnośrodowiskowego w latach 2004–2006, 2007–2013 na terenie powiatu łowickiego oraz przedstawienie analizy specyfiki rolnictwa, motywów rolników, funkcjonowania programu i jego zamierzeń. Ważnym elementem pracy badawczej jest także odniesienie do krajobrazu obszarów wiejskich oraz form kształtowania przestrzeni zgodnej z zasadami zrównoważonego rozwoju i ochrony przyrody.

Materiał i metody badań

Powiat łowicki położony jest w północno–wschodniej części województwa łódzkiego, na terenie Równiny Kutnowskiej i Równiny Łowicko-Błońskiej. Zajmuje powierzchnię 987 km². Powiat obejmuje gminy: Bielawy, Chąsno, Do-

maniewice, Kiernozia, Kocierzew Południowy, Łowicz, Łyszkowice, Nieborów, Zduny. W powiecie łowickim znajduje się 9416 gospodarstw rolnych o łącznej powierzchni 81117,63 ha (82% powierzchni powiatu). Występuje tu dobrze rozwinięte rolnictwo zorientowane na wysokoprodukcyjną i wielokierunkową działalność rolniczą. Użytki rolne zajmują 80494 ha (grunty orne GO zajmują 64508 ha – 65,3% pow. powiatu, natomiast trwałe użytki zielone TUZ obejmują obszar 14 058 hektara co stanowi 14,2% pow. powiatu) [GUS 2013]. Intensyfikacja rolnictwa w powiecie łowickim okazuje się być dużym problemem ze względu na nadmierną emisję azotanów pochodzenia rolniczego. W 2012 roku Dyrektor Regionalny Zarządu Gospodarki Wodnej wydał rozporządzenie, w którym wytyczono obszary o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW) oraz obszary szczególnie narażone (OSN) [www.lodr-bratoszewice.pl].

Materiał do badań stanowiły dane uzyskane z Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa oddziału regionalnego w Łowiczu oraz ankiety przeprowadzone z pracownikami Powiatowego Ośrodka Doradztwa Rolniczego w Łowiczu (PZDR Łowicz). Dane ARiMR obejmowały liczbę złożonych i przyznanych wniosków na terenie powiatu łowickiego, kwoty wnioskowane na realizację programu, liczbę realizowanych pakietów rolnośrodowiskowych oraz dane dotyczące struktury wielkości gospodarstw rolnych objętych programem. Opinie doradców rolnośrodowiskowych dostarczyły informacji dotyczących realizacji procesu wdrażania programu RŚ, motywów udziału i poziomu świadomości ekologicznej rolników. Dodatkowo przeanalizowano wieloaspektowo środowisko funkcjonowania programów na szczeblu przyrodniczym, przestrzennym i państwowym uwzględniając zapisy dokumentów strategicznych (Krajowej Strategii Ochrony i Zrównoważonego Użytkowania Różnorodności Biologicznej) i planistycznych (Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego, Miejscowych Planów Zagospodarowania Przestrzennego).

Wyniki badań

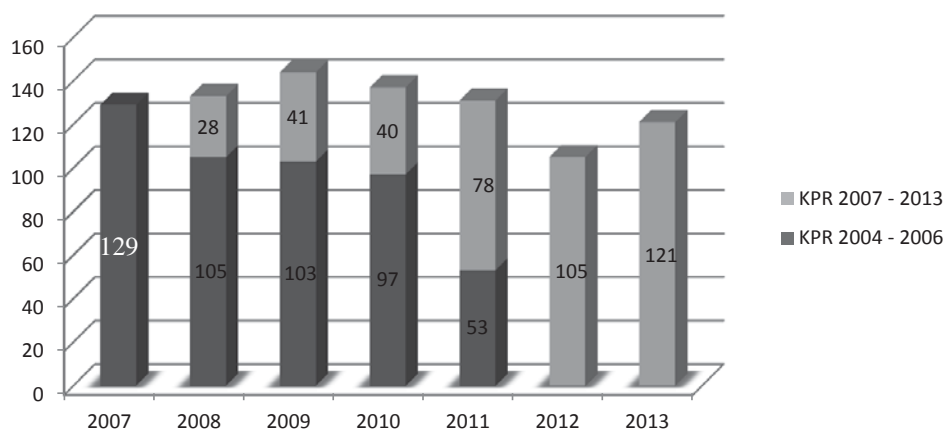
Program rolnośrodowiskowy w latach 2004–2006 nie cieszył się dużym zainteresowaniem wśród rolników powiatu łowickiego. W 2004 roku zostało złożonych zaledwie 8 wniosków rolnośrodowiskowych. Niskie zainteresowanie programem wynikało z nieznamomości zasad wdrażania, niedostosowania ośrodków doradczych, obaw rolników przed uczestnictwem w programach finansowanych przez Unię Europejską oraz uciążliwej procedury wypełnienia wniosku. Trudność w realizacji programu rolnośrodowiskowego 2004–2006 w powiecie łowickim wynikała także z ograniczenia strefą priorytetową 10B obejmującą tylko dwie gminy powiatu – Łyszkowice i Nieborów. W kolejnych latach realizacji programu RŚ liczba beneficjentów stopniowo rosła, a dostępność pakietów i zasady realizacji programu wraz z zasadami finansowania stały się dla rolników coraz bardziej atrakcyjne. W 2007 roku zostało złożonych 129 wniosków. Rolnicy najchętniej korzystali z pakietu ochrona gleb i wód (K01) oraz utrzymanie łąk ekstensywnych (P01). W powiecie łowickim nie realizowano pakietów (P02), (K02), (G01). Badania wykazały, że na terenie gmin nastawionych na intensywne formy gospodarowania rolniczego pakiety rolnośrodowiskowe były realizowane w najniższym stopniu (gmina Chąšno, gmina Zduny). Uczestnictwo rolników w poszczególnych pakietach programu rolnośrodowiskowego w 2007 roku przedstawia tabela 2.

Tabela 2. Realizacja pakietów rolnośrodowiskowych 2004–2006 dla gmin powiatu łowickiego, stan na 2007 rok [Dane ARiMR Łowicz 2013]

Gminy	Razem (S01)	Pakiety programu RŚ 2004 - 2006							Budżet [PLN]
		(S02)	(P01)	(P02)	(K01)	(K02)	(G01)		
m. Łowicz	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bielawy	9	0	1	0	0	8	0	0	22758,10
Chąśno	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Domaniewice	9	0	3	0	0	6	0	0	23930,40
Łowicz	16	0	2	0	0	14	0	0	46421,30
Łyszkowice	42	3	2	9	0	28	0	0	198011,50
Kiernozia	5	0	1	0	0	4	0	0	15145,50
Kocierzew Płd.	7	0	1	0	0	6	0	0	16817,20
Nieborów	36	2	2	13	0	19	0	0	162017,40
Zduny	5	0	0	0	0	5	0	0	8605,20
Razem:	129	5	12	22	0	90	0	0	493706,60

Beneficjenci programu RŚ 2004–2006 w 2007 roku wnioskowali łącznie o 493706,60 PLN. Największy udział w tej kwocie mają producenci rolni gmin Łyszkowice, Nieborów posiadające znaczną przewagę w wykorzystaniu środków rolnośrodowiskowych nad innymi gminami powiatu łowickiego. Powierzchnia użytków rolnych objęta programem rolnośrodowiskowym na lata 2004–2006 wynosiła blisko 881 ha, co stanowiło zaledwie 1,1% UR powiatu.

II edycja programu rolnośrodowiskowego stanowiła kontynuację założeń programu RŚ realizowanego w latach 2004–2006 i została powołana w związku z nową perspektywą programową i finansową Unii Europejskiej. Na podstawie doświadczeń lat ubiegłych dostosowano zakres programu rolnośrodowiskowego 2007–2013 do wymagań beneficjentów i zasad ochrony środowiska. Zniesiono strefy priorytetowe, rozszerzono zakres pakietów oraz zwiększono budżet, co stało się dodatkowym bodźcem do wzięcia udziału w programie. Program RŚ na lata 2007–2013 to także kontynuacja wniosków rolnośrodowiskowych złożonych w programie poprzednim 2004–2006. Liczba wniosków kontynuacyjnych i nowych wdrożonych w ramach PROW 2007–2013 w powiecie łowickim przedstawia rysunek 1.

Rysunek 1. Liczba złożonych wniosków rolnośrodowiskowych kontynuacyjnych i nowych 2007–2013 w powiecie łowickim [Dane ARiMR Łowicz 2013]

Pierwszy etap składania wniosków w ramach programu rolnośrodowiskowego na lata 2007–2013 przypadł na 2008 rok, dlatego dane z 2007 roku obejmują tylko wnioski kontynuacyjne. W miarę upływu terminu realizacji pakietów lat poprzednich, liczba wniosków rolnośrodowiskowych wdrażanych w ramach programu RŚ 2007–2013 stosunkowo zaczęła wzrastać. Jest to wynikiem ponownego wzięcia udziału rolników w programie. Widoczne jest jednak, że w programie „nowym” zostało złożonych mniej wniosków niż w czasie realizacji programu pierwszego.

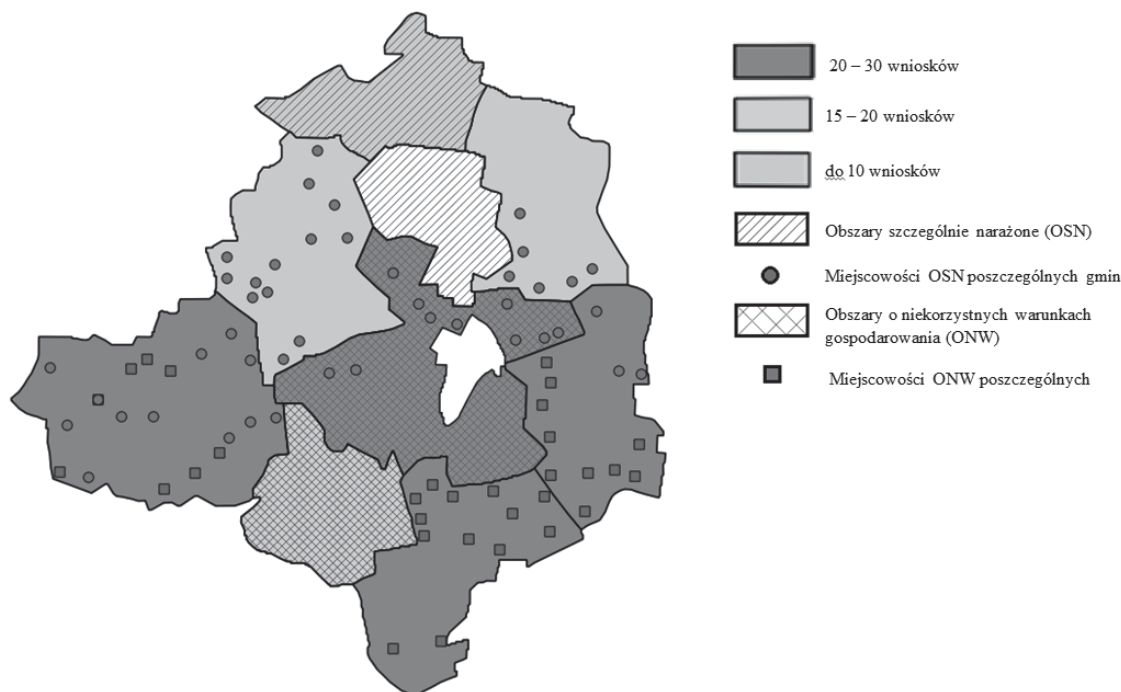
Tabela 3. Realizacja pakietów rolnośrodowiskowych 2007–2013 dla gmin powiatu łowickiego, stan na 2013 rok [Dane ARiMR Łowicz 2013]

Gminy	Razem	Pakiety programu RŚ 2007 – 2013									Budżet [PLN]
		Pak. 1	Pak. 2	Pak. 3	Pak. 4	Pak. 5	Pak. 6	Pak. 7	Pak. 8	Pak. 9	
m. Łowicz	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Bielawy	24	0	5	3	0	2	0	1	13	0	67547,80
Chąśno	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0
Domaniewice	17	1	2	2	0	0	1	2	9	0	72826,30
Łowicz	26	0	4	4	0	2	0	1	15	0	79490,80
Łyszkowice	23	1	3	3	1	0	0	1	14	0	64996,00
Kiernożia	8	0	1	2	0	0	0	0	5	0	21399,60
Kocierzew Płd.	8	0	1	1	0	0	2	2	2	0	23869,20
Nieborów	28	1	2	4	0	1	0	1	18	1	80068,70
Zduny	9	0	0	3	0	0	0	0	6	0	23726,80
Razem:	143	3	18	22	1	5	3	8	82	1	433925,2

Najwięcej pakietów rolnośrodowiskowych było realizowane w gminie Nieborów – 28 wniosków rolnośrodowiskowych. Analiza powyższych danych przedstawia przestrzenną zmianę rozmieszczenia pakietów przyczyną, której było zniesienie stref priorytetowych i zwiększenie obszaru realizacji programu rolnośrodowiskowego. Rolnicy najczęściej wybierali pakiet dotyczący ochrony gleb i wód (pakiet 8) oraz pakiet ekstensywne trwałe użytki zielone (pakiet 3). Wzrosło zainteresowanie rolnictwem ekologicznym (pakiet 2) natomiast najrzadziej wybieranym działaniem był pakiet 9 – ochrona stref buforowych. Beneficjenci programu rolnośrodowiskowego 2007–2013 wnioskowali łącznie o 433925,20 PLN. Największy udział w tej kwocie mają producenci rolni gmin wiejskich Nieborów i Łowicz. Kwota wnioskowana i liczba realizowanych pakietów jest niższa niż w I edycji programu rolnośrodowiskowego mimo wyższych stawek płatności i większej dostępności działań rolnośrodowiskowych. Tendencję spadkową w porównaniu do I edycji programu RŚ wykazuje również powierzchnia użytków rolnych objęta programem, która wynosiła 804,17 ha, co stanowiło 1,0% UR powiatu łowickiego.

Analizując sytuację przestrzenną realizacji programu RŚ zwrócono uwagę na zależność składania wniosków na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW). Obszary te pokrywają się ze sobą w znacznym stopniu. Oznacza to, że rolnicy wykorzystują gleby gorszej jakości do działań prośrodowiskowych. Wdrażanie programu na tych terenach jest szansą na poprawę struktury glebowej. Odmienne natomiast przedstawia się sytuacja

wdrażania programu RŚ na terenach szczególnie narażonych na zanieczyszczenia związkami azotu (tereny OSN). Obszary najbardziej zagrożone nie realizują (gmina Chaśno) lub realizują w stopniu niezadowalającym (gminy Kiernoza, Kocierzew Południowy, Zduny) zadań programu rolnośrodowiskowego (rys. 2).

Rysunek 2. Wdrażanie programu rolnośrodowiskowego na tle obszarów ONW i OSN

Na podstawie przeprowadzonych ankiet wśród doradców rolnośrodowiskowych powiatowego ośrodka doradztwa rolniczego w Łowiczu (PZDR Łowicz) można stwierdzić, że głównym powodem wzięcia udziału przez rolników w programie rolnośrodowiskowym były względy finansowe, położenie gruntów oraz chęć rozwoju gospodarstwa. Ochrona przyrody nie stanowi głównego powodu przystąpienia do realizacji zadań rolnośrodowiskowych, co świadczy o niewystarczającym poziomie świadomości ekologicznej wśród społeczności wiejskiej powiatu łowickiego. Jak podają pracownicy PZDR w Łowiczu ilość formalności oraz etapy weryfikacji poszczególnych wniosków miały znaczący wpływ na chęć przystąpienia do programu zarówno w pierwszym jak i w drugim etapie wdrażania. Jako wspólny czynnik ograniczający zalicza się także pięcioletni plan zasiewów, kontrole gospodarstw, ich przekwalifikowanie oraz przystosowanie się do wymogów programu. Ograniczeniem wzięcia udziału, szczególnie w ostatnich latach realizacji była również zmiana postulatów programu na lata 2014–2020, które zobowiązują beneficjentów programu 2007–2013 do nowych warunków udziału lub (w przypadku braku akceptacji) warunkują zakończeniem uczestnictwa w programie rolnośrodowiskowym. Czynnikiem ograniczającym (niezależnym od motywów działania programu RŚ) są również bodźce zewnętrzne jak: dobrowolność wzięcia udziału czy brak promocji programu i efektów jego wdrażania.

Analizując proces realizacji programu rolnośrodowiskowego w powiecie łowickim oraz dane zebrane w trakcie opracowania nie można jednoznacznie stwierdzić faktycznego wpływu programu na stan środowiska naturalnego i jego ochrony. Jest to jeden z podstawowych błędów oceny i weryfikacji działań stanowiący brak możliwości przeprowadzenia sumiennej diagnozy realizacji i przydatności programu. Założenia PROW są słuszne jednak brak w nich analizy rozwojowej oraz rzetelnej symulacji określającej zakres działania. Nie uwzględnia się wszystkich cennych terenów rolniczych mających wpływ na utrzymanie bioróżnorodności, w tym (jak podaje Państwowa Rada Ochrony Przyrody) nie wyróżniono pakietu dotyczącego użytków przyrodniczych i ochrony nieproduktywnych elementów przestrzeni rolniczej takich jak zadrzewienia, zakrzaczenia, czy oczka śródpolne, stanowiące niewątpliwie istotny element terenów naturalnych. Niektóre z działań Unii Europejskiej wzajemnie się wykluczają. Zasady naliczania płatności oparte o system powierzchni ewidencyjno gospodarczej PEG – maksymalny obszar kwalifikowany do płatności na działce ewidencyjnej powodują brak motywacji rolników i przysposabianie obszarów nieużytkowanych rolniczo do terenów rolnych. Działania te przyczyniają się do niszczenia enklaw przyrodniczych, a co za tym idzie zubożenia różnorodności biologicznej i krajobrazu naturalnego [OTOP 2013]. Ważnym błędem jest także brak komplementarności z innymi programami oraz instytucjami środowiskowymi co znacznie utrudnia ocenę wyników wdrażania programu i w rezultacie rozpoznanie faktycznego stanu środowiska. Wskaźniki bazowe powinny być mierzalne i obiektywne, oparte o klasyfikację regionów a pomiary realizacji programu zestawione w sposób umożliwiający porównanie sytuacji w Polsce do krajów Unii Europejskiej.

Podstawowym błędem w procesie ochrony krajobrazu naturalnego jest brak współpracy i zdecydowanych działań jednostek środowiskowych, przestrzennych i prawnych. W następnych etapach realizacji programu warto byłoby spoić ze sobą działania jednostek odpowiedzialnych za całokształt założeń i dopracować wymagania i dokumenty, na których wzorować się będą programy perspektywiczne. Państwowa Rada Ochrony Przyrody zwraca uwagę na iluzoryczność Krajowej Strategii Ochrony i Zrównoważonego Użytkowania Różnorodności Biologicznej, wywołaną niestosowaniem zasad w niej zawartych do podejmowanych decyzji w kierunku ochrony środowiska. Dokument staje się wobec prawa nieużyteczny a działania ochrony przyrody przybierają charakter przypadkowy. Negatywnie wpływa także niewystarczające powiązanie ochrony przyrody z zagospodarowaniem przestrzeni, oraz nieskuteczność przenoszenia jej zasad do SUIKZP (studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego) i MPZP (miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego [Państwowa Rada Ochrony Przyrody 2007]). W przypadku powiatu łowickiego warto zwrócić uwagę na ubogi zakres terenów chronionych. Formy ochrony przyrody wyodrębnione w centralnej i południowo zachodniej części powiatu (dolina rzeki Bzury, obszar Natura 2000), części południowej i południowo wschodniej (Bolimowski Park Krajobrazowy) nie są współmierne do faktycznego występowania terenów cennych przyrodniczo. Nie wydzielenie takich obszarów w opracowaniach planistycznych (ocenie oddziaływania na środowisko opracowaniu ekokofizjograficznym) na podstawie których tworzy się Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy (SUIKZP), plany miejscowe (MPZP) warunkuje swobodą w gospodarowaniu

przestrzeni. Teren traktowany jest wówczas jako gotowy do przeprowadzenia inwestycji. Na szczeblu państwowym również można znaleźć wiele nieprawidłowości. Podstawowym problemem jest brak definicji obszarów wiejskich oraz ich jasnej charakterystyki. Prowadzi to do wadliwej polityki zagospodarowania obszarów wiejskich a w ujęciu średnio i długookresowym zaburza dobór optymalnych działań rozwoju tych terenów [Rakowska i Wojewódzka–Wiewiórska 2010]. Należy także zwrócić uwagę na, brak rygorów ochronnych, problem z rozpoznaniem walorów przyrodniczych, oraz marginalizację ochrony przyrody wynikającej z rozwoju gospodarczego.

Podsumowanie

Wykazano, że na terenie powiatu łowickiego mimo dominującej funkcji rolniczej, program rolnośrodowiskowy był realizowany w stopniu niezadowalającym. W latach 2004–2006 programem objęto 1,1% użytków rolnych powiatu, natomiast w latach 2007–2013 1,0 % UR. Największe zainteresowanie zarówno w pierwszej jak i drugiej edycji programu rolnośrodowiskowego przypadają na pakiety dotyczące ochrony gleb i wód – w latach 2004–2006 69,8% beneficjentów, w latach 2007–2013- 69,4% beneficjentów. Rolnicy chętniej niż inne pakiety wybierali także te dotyczące trwałych użytków zielonych. W latach 2004–2006 – 17% beneficjentów w etapie II programu 18,2% beneficjentów. Pozostałe pakiety były realizowane w znacznie mniejszym stopniu. Powodem niskiego zainteresowania programem jest rozbudowany system biurokracji oraz ukierunkowanie lokalnych rolników na intensywne formy gospodarowania. Czynnikiem ograniczającym w trakcie realizacji programu RŚ pierwszej edycji było ograniczenie strefą priorytetową 10B, która obejmowała zaledwie dwie gminy powiatu łowickiego (Nieborów i Łyszkowice). W powiecie łowickim zainteresowanie programem rolnośrodowiskowym w latach 2007–2013 było mniejsze niż podczas realizacji programu pierwszego.

Niski poziom realizacji programu rolnośrodowiskowego na terenie powiatu łowickiego był zależny również od braku promocji tych programów, iluzoryczności Krajowej Strategii Ochrony, niedostatecznego powiązania ochrony środowiska z polityką przestrzenną regionu, marginalizowania terenów naturalnych, braku spójnej waloryzacji dla ochrony przyrody i zagospodarowania przestrzennego. Program rolnośrodowiskowy stanowi bardzo istotny element ochrony środowiska naturalnego obszarów wiejskich. Realizacja zadań jest często trudna, gdyż wymusza zmianę sposobu myślenia i postrzegania terenów rolniczych jako dobro wspólne i ograniczone. Poprawa wdrażania programu zależy nie tylko od samych rolników, ale również instytucji państwa, ochrony przyrody i organów planistycznych.

Piśmiennictwo

1. Feledyn–Szewczyk B., 2006: Krajowy Program Rolnośrodowiskowy – 2004–2006. Program rolnośrodowiskowy aktualnie i w przyszłości”, Puławy.
2. Gotkiewicz W., Mickiewicz B., Koszykowska J., 2009: Realizacja programu rolnośrodowiskowego w województwie podlaskim w latach 2004–2006 i 2007–2008. Ochrona Środowiska i Zasobów Naturalnych 41.

3. GUS, 2013: Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2013 r. Informacje i opracowania statystyczne, Warszawa.
4. Koreleski K., 2009: Ochrona i kształtowanie terenów rolniczych w systemie kreowania krajobrazu wiejskiego. Infrastruktura i Ekologia Terenów Wiejskich 4.
5. Liro A., 2002: Programy rolnośrodowiskowe - instrument ekologizacji gospodarki rolnej. IUCN, Warszawa.
6. MRiRW, 2002: Projekt Krajowego Programu Rolnośrodowiskowego działanie 4 w ramach Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004–2006. Warszawa.
7. MRiRW, 2013: Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007–2013, (PROW 2007–2013). Warszawa.
8. Ogólnopolskie Towarzystwo Ochrony Ptaków OTOP, 2013: Propozycja Kształtu programu rolnośrodowiskowego/płatności natura 2000 po roku 2013. Warszawa.
9. Państwowa Rada Ochrony Przyrody, 2007: Najważniejsze problemy ochrony przyrody w Polsce. IUCN, Warszawa.
10. Rakowska J., Wojewódzka – Wiewiórska A., 2010: Zróżnicowanie przestrzenne obszarów wiejskich w Polsce – stan i perspektywy rozwoju w kontekście powiązań funkcjonalnych. Ministerstwo Rozwoju Regionalnego, Warszawa.
11. <http://www.lodr-bratoszewice.pl>